

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА

811.161.2:81`37

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ МОВНОЇ ОДИНИЦІ ЛИТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ТЛУМАЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ**Ярун Г. М.**

Статтю присвячено дослідженню лексикографічних засобів інтерпретації мовної одиниці лити в українському тлумачному словнику. Реєстрова й тлумачна частини словникової статті розмежують форму і зміст, що мають власні компоненти інтерпретації. У їхній взаємодії мовна одиниця є цілісною неподільною сутністю із багатовекторною формально-змістовою структурою.

Ключові слова: мовна одиниця, форма і зміст, інтерпретація, лексикографічні засоби, компонент тлумачення.

Статья посвящена исследованию лексикографических средств интерпретации языковой единицы лити в украинском толковом словаре. Заглавная и толковая части словарной статьи разграничивают форму и содержание, обладающие собственными компонентами интерпретации. В их взаимодействии языковая единица является целостной неразделимой сущностью с многовекторной формально-содержательной структурой.

Ключевые слова: языковая единица, форма и содержание, интерпретация, лексикографические средства, компонент толкования.

The article is devoted research of the lexicographic means of interpreting to pour the linguistic unit of in the Ukrainian explanatory dictionary. The register and explanatory parts of the entry differentiate the form and the content, which possesses own components of interpretation. In their interaction an linguistic unit is an integral indivisible multivectorial structure of form and content.

Key words: linguistic unit, form and content, interpretation, lexicographic means, component of interpretation.

Сучасна тлумачна лексикографія є феноменальною лінгвістичною галуззю, яка заснована на поєднанні результатів наукового осмислення фактів, явищ і процесів, спостережуваних у багатогранній мовній дійсності, та їхнього адекватного представлення відповідними формами інтерпретації. Це дає підстави розглядати словникову статтю у лексикографічних працях тлумачного типу “з формального погляду ... як особливий текст із заголовком – реєстровою одиницею” [4, с. 42]. Кожен компонент у межах словникової статті вважаємо певним диференційним знаком, що відповідає певному диференційному поняттю [11, с. 49], а тому дослідження особливостей його співвідношень з іншими компонентами має важливе значення в усвідомленні й розкритті мовної одиниці як формально-змістової сутності.

Учені одноставно вважають, що реєстрова одиниця разом із системою акцентуаційних, граматичних та стилістичних характеристик, поданих у лівій частині словникової статті, репрезентує у тлумачному словнику форму вираження, а її інтерпретація у правій частині, насамперед тлумачення, – це її зміст [13, с. 158]. Головні складники реєстрової і тлумачної частин “перебувають у системно-структурній рівновазі, формально ... об’єднані між собою знаком рівності” [6, с. 13], а відтак органічно вплетені у складні взаємовідношення форми і змісту, “представлені як багатоконпонентні, складні, комплексні системно-структурні” утворення [6, с. 14].

Лексикографічне розмежування реєстрової та тлумачної частин у межах конкретної словникової статті є цілком об’єктивною підставою для дослідження особливостей форми і змісту мовної одиниці, що постають як відносно самостійні,

рівноправні об'єкти, а також для з'ясування їхніх кореляційних процесів, що загалом окреслюють реєстрову одиницю словника як цілісну й неподільну.

Так, реєстрова частина словникової статті, очолюваної мовною одиницею **лѹти**, позначає місце наголошення – на першому складі лінійної графічно-буквеної форми вираження **лѹти**, характеризує її як дієслівну, вказуючи на особливості дієвідмінювання, репрезентовані повними формами першої та другої особи однини теперішнього часу, та вид – *недок.* (недоконаний). У тлумачному Словнику української мови досліджувана лексикографічна одиниця наводиться, як і всі інші реєстрові дієслова, у початковій (інфінітивній) формі [12, т. IV, с. 494]. Отже, реєстрова частина аналізованої словникової статті репрезентує загалом п'ятикомпонентну структуру форми вираження **лѹти** (**лѹти**, ллю, ллеш, *недок.*).

Тлумачна частина аналізованої словникової статті складається із трьох рубрик і трьох підрубрик. У мовознавчих працях, об'єктом розгляду в яких є лексична семантика та її лексикографічна інтерпретація засобами природної мови, рубрики й підрубрики нерідко кваліфікуються в термінах “значення” та “відтінок значення”, “лексико-семантичний варіант”, “семантичний компонент”, “сема”, “семема” і т. ін. [Див., напр., 10, с. 7; 5, с. 17]. Однак, зважаючи на те, що “лексикографічний апарат структурування значення слова, за допомогою якого формується тлумачна частина словникової статті, складається тільки з двох ... компонентів – рубрик і підрубрик” [8, с. 67], саме їх доцільно розглядати з погляду досить компактної системи типових формул тлумачення, покликаних репрезентувати засобами природної непрепарованої мови доволі складні семантичні явища.

Так, перша рубрика тлумачної частини словникової статті з реєстровою одиницею **лѹти** – “змушувати текти, витікати яку-небудь рідину” – позначена відповідною арабською цифрою, за якою подано вказівку на керування “*перех. і без додатка*”. Ця лексикографічна інтерпретація узагальнює численні лексико-семантичні явища у функціонуванні **лѹти**: *Тимко лив їй воду в рожеві ківшики долонь* (Григорій Тютюнник); *Біля божої подоби завжди поралось кілька жерців, вони підкладали дрова, різали й кидали у вогонь належні частини жертвених тварин, лили мед, клали віск...* (С. Скляренко); – *Метайте каміння! Сипте пісок! Лийте розтоплену смолу!* (В. Малик). Перша рубрика тлумачної частини словникової статті ускладнюється двома підрубриками, поданими за скісними ризиками. Одна з них окреслює переносне (*перен.*) вживання реєстрової одиниці – “випромінювати, видихати, поширювати навколо себе (світло, пахощі, звуки і т. ін.)” (*Тільки місяць ллє зелений світ з пронизаного зеніту.* – М. Хвильовий; *Степ навколо заріс чебрецем, який лив чудодійні запахи.* – Валерій Шевчук), а друга вказує на лексико-семантичний зв'язок **лѹти** із реєстровою одиницею Словника української мови **розливати** за допомогою формули тлумачення “те саме, що...” (*Кажуть, де п'ють, там і ллють.* – М. Ціба).

У другій рубриці “сильно, безперервно текти” реєстрове **лѹти** характеризується як неперехідна лексико-граматична одиниця: *Дощ лив на нього потоками, топив його, топтав, а він ловив устами повітря і чекав найгіршого* (Ю. Винничук); – *Добре тут лежатиметься хлопцям! Їхатимуть люди битим шляхом, за їхні праведні й благочестиві душі помоляться. А ще грози гримітимуть над ними і рясні дощі литимуть* (В. Чемерис). Підрубрика цієї рубрики виокремлює й такі лексико-граматичні ознаки **лѹти**, які увиразнюють семантику його безособового вживання: *Випогодиться на хвилину, і знов ллє* (Б. Лепкий); *Ти притьмом ховаєшся від грози в затишній дуплавіні, виглядаючи меткоокою білкою в світ бурі..., бо вже не ллє, а періщить* (Є. Гуцало).

Третя рубрика “виготовляти що-небудь із розплавленої речовини” супроводжується позначкою перехідне (*перех.*): – *Поспішайте, майстрі! лийте мерцій дзвона день і ніч! – просив Лемішка* (І. Нечуй-Левицький); *Мідники й золотарі карбували, кували й лили вибагливі й дорогоцінні прикраси* (Ю. Логвин); *Господарство його росло-зростало..., збудував, кажуть, на Мостах гуту і почав лѹти скло* (У. Самчук); *На віддаленому острові ... ливар лив метал, а годинникар лагодив невидимі годинники* (Валерій Шевчук).

Кількість рубрик і підрубрик у тлумачній частині словникової статті свідчить про ступінь складності лексичної семантики мовної одиниці як лексикографічно зумовленої цілісної сутності, що має насамперед множинну зовнішніх проявів. А відтак

важливо, на думку вчених, “спостерігаючи зовнішні прояви будь-якого феномена, ... виявити його внутрішню структуру” [1, с. 461] й описати спостережувані співвідношення між ними. Саме форма вираження, зокрема й організація рубрик і підрубрик у межах правої (пояснювальної) частини словникової статті, як переконують дослідження представників вітчизняної школи формалізованого аналізу, започаткованого у 80–90-х роках ХХ ст. М. М. Пещак, забезпечує досить жорстку лексикографічну інтерпретацію мовної одиниці в тлумачному словнику, яка веде “до розуміння лексичного значення як складної структури, що об’єднує в собі більшу чи меншу кількість різнокатегоріальних лексико-семантичних компонентів” [6, с. 10].

Опис лексичної семантики у тлумачній частині словникової статті *лїти* побудовано за принципами лінійної організації послідовного розгортання тексту тлумачення в межах окремої рубрики та окремої підрубрики, а тому, на перший погляд, тяжіє до атомарного представлення кожного лексичного значення й відтинка у структурі змісту досліджуваної одиниці. Можливо, тому більшість дослідників, з’ясувавши істотні ознаки та властивості багатозначних мовних одиниць, схильні вбачати у явищах багатозначності передусім лексико-семантичні варіанти, а не самодостатні сутності, які формують структуру змісту мовної одиниці, забезпечуючи стабільність її функціонування й розвитку.

З огляду на це вважаємо за доцільне розглядати лінійну організацію рубрик і підрубрик у тлумачній частині словникової статті *лїти* в єдності різнокатегоріальних (категорійних) компонентів. Відповідно до техніки лексикографії тлумачні компоненти набувають формалізованого представлення, упорядковуючись за лінійно-горизонтальною та лінійно-вертикальною спрямованістю своїх взаємозв’язків. Такий спосіб репрезентації структури тлумачення дає змогу побудувати модель змісту мовної одиниці *лїти* (див. рис. 1).

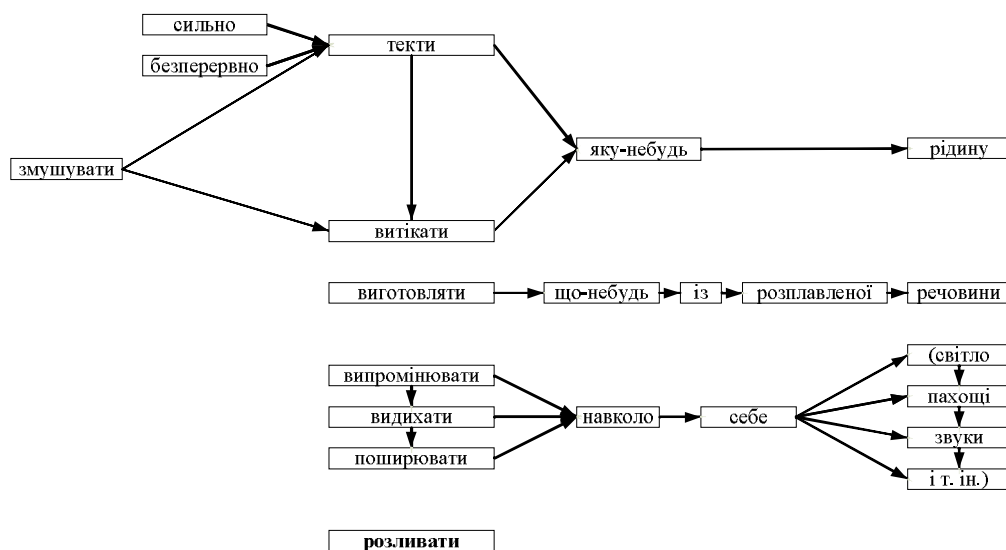

Рис. 1. Структура змісту сучасного *лїти* в Словнику української мови (в 11 т.)

Зі схеми видно, що структуру змісту досліджуваної одиниці у Словнику української мови утворюють двадцять два компоненти тлумачення: дієслівні (“змушувати”, “тексти”, “витікати”, “виготівляти”, “випромінювати”, “видихати”, “поширювати”, “розливати”), іменникові (“рідину”, “речовини”, “світло”, “пахощі”, “звуки”), займенникові (“яку-небудь”, “що-небудь”, “себе”), прислівникові (“сильно”, “безперервно”), прийменникові (“із”, “навколо”), дієприкметниковий (“розплавленої”) і цетерний (“і т. ін.”).

Кожен із них у межах структури змісту *лїти* виконує також інтеграційні системотвірні функції. Так, прислівниковий компонент “сильно” як реєстрова одиниця *сїльно* у Словнику української мови [12, т. IX, с. 174] тлумачиться за допомогою двох рубрик: перша вказує на словотвірний зв’язок прислівника *сильно* із прикметником *сильний*, обмежуючи структуру його змісту вказівкою лише на окремі

рубрики – першу, четверту, шосту й сьому. Друга рубрика “у великій мірі, надто, надзвичайно” звукує сферу функціонування прислівника у сучасній літературній мові ремаркою *розм.* (розмовне).

Реєстровий прикметник **сільний** тлумачиться за допомогою 11 рубрик і 10 підрубрик [12, т. X, с. 172–173], і лише чотири з них, за даними досліджуваного словника, частково дотичні до змісту прислівника **сільно**. Це переважно формули тлумачення, що мають у своєму складі лексичні компоненти із вказівкою на фізичну силу (1. Який має велику фізичну силу (про людину, тварину); протилежне с л а б к и й, с л а б и й. // Який має велику силу або свідчить про неї (про частини організму людини або тварини); міцний. // Добре розвинений; дужий. // Який здійснюється з великою фізичною силою), на ступінь та інтенсивність вияву сили, а також дії та впливу на кого-небудь (4. Значний за силою, ступенем вияву. // Інтенсивний, глибокий, значний за своєю напруженістю (про почуття, переживання, враження і т. ін.). 6. Значний за своєю дією, впливом на кого-небудь; вражаючий. // Який виділяється, характеризується чимсь, має перевагу в чомусь; визначальний. 7. Обґрунтований, достатній для переконання кого-небудь у чомусь; переконливий). Натомість тлумачна частина реєстрового **змүшувати** має лише одну рубрику із сімома компонентами тлумачення: “Спонукає, примушувати когось, щось виконувати, робити що-небудь” [12, т. III, с. 635].

Формульна дефініція “Те саме, що **розливати**” в інтерпретації аналізованого **лити** свідчить про те, що його зміст, як і зміст будь-якої мовної одиниці, насправді формований системно-структурними зв’язками з іншими лексичними одиницями. Кожна з них у тлумачній лексикографії є носієм щонайменше двох функцій: з одного боку, це одиниця реєстру Словника української мови, що визначає ядро лексичної системи сучасної літературної мови, а з другого – це лексикографічна форма інтерпретації змісту, власне засіб його вираження й представлення у формулах тлумачення. Так, реєстрова одиниця **розливати** має шість рубрик і дві підрубрики (1. Пролити, лити яку-небудь рідину, хлюпати, бризкати якоюсь рідиною на що-небудь (перев. мимоволі, ненароком, через неухважність і т. ін.). 2. Розподіляти яку-небудь рідину, переливаючи з однієї посудини в декілька або багато інших. // *слец.* Заповнювати розплавленим металом ливарні форми. 3. *рідко.* Покривати водою, затоплювати який-небудь простір, поверхню чогось. // *безос.* Викликати повінь, вихід річки і т. ін. з берегів. 4. *перен.* Поширювати, розносити що-небудь у різні напрямки в навколишньому просторі або в певних межах. 5. *розм.* Розбороняти тих, що б’ються, обливаючи їх водою. 6. *діал.* Розбавляти, розводити [12, т. VIII, с. 725]), які мають спільні з реєстровим **лити** компоненти тлумачення: “поширювати”, “яку-небудь”, “що-небудь”, “рідину”, “розплавлену / розплавлений”, а також цетер (“і т. ін.”).

Структура змісту української одиниці **лити** у системі сучасної літературної мови доволі чітко окреслюється початковими (прислівниковим або дієслівним) та прикінцевими (іменниковим і цетерним) компонентами у складі формул тлумачення. Це означає, що дієслівно-іменникові дистантні зв’язки в лінійно-горизонтальному розгортанні компонентів тлумачення є певним семантичним обрамленням змісту **лити**, а їхня опосередкованість займенниковими, прийменниковими та дієприкметниковими компонентами забезпечує здатність змісту до внутрішнього “наростання” у розвитку лексико-семантичної системи сучасної української літературної мови.

Лінійно-горизонтальне розгортання компонентів тлумачення визначає, як видно зі схеми, їхнє лінійно-вертикальне співвідношення у межах словникової статті, зумовлюючи поділ змісту **лити** на відносно незалежні фрагменти та окреслюючи у межах його лексикографічної структурованості прислівникову, дієслівну, займенникову, дієприкметникову та іменникову семантику.

Взаємодія лінійно-горизонтальних і лінійно-вертикальних компонентів тлумачення в лексикографічній інтерпретації **лити** перетворює його зміст на тричленну структуру із жорстко окресленими багатовекторними зв’язками. Вони не лише визначають послідовність розгортання семантичних процесів у межах змісту досліджуваної одиниці в системі сучасної української літературної мови, а й забезпечують їхню гнучкість у функціонуванні, увиразнюючи й поглиблюючи індоєвропейську семантику “лити, текти” **лити** [3, с. 247]. Український національний лінгвістичний корпус української мови [14] містить більш як тисячу джерел вживання українського **лити** та його форм у сучасній літературній мові, зокрема й такі контексти: *До ранку було*

ще далеко, до сина – ще далі, тому мав задовольнитися самими словами, і він щедро **лив** їх із невичерпних джерел своєї пам'яті (П. Загребельний); Бабка..., радіючи, що слухає її таке зачне панство, **лила** гірським потоком свої улюблені мрії, переплетені з казкою давно минулої бувальщини (Н. Королева); Сила ... чистого, запашеного повітря неначе **лила** у груди якусь жвавість, бадьорість і енергію (В. Винниченко); Старенька **лила**-виливала свій жаль, мов спорожняла од нього наболіле серце (М. Олійник); Мовчу. Уже і Всесвіту не чуть – лиш тиша **ллє і ллє...** (П. Тичина); Нове вино – треба **лить** в нові судини... В університеті молодіж повинна ... розвиватись духом... (О. Кониський); Чоло вже в напруженні думки, що хоробливо працює, кипить, топить в собі біжучі події, мов огонь залізо, і **ллє** з них закони, яким прийти на землю пізніше... (У. Самчук).

Функціонування досліджуваного **литу** та його лексикографічна інтерпретація у тлумачному Словнику української мови дає підстави вважати, що зміст цієї мовної одиниці має таку саму жорстку структурну організацію, як і власне форма її вираження. Ядро змісту визначають дієслівні утворення, які виокремлюють у ньому три семантичні фрагменти, окреслені лексико-граматичними взаємозв'язками між ліво- та правобічними недієслівними компонентами у тлумаченні. Ці взаємозв'язки забезпечують єдність і системність не лише самої інтерпретації, заснованої на методиці лексикографічного опрацювання текстового слова, але й об'єктивність і закономірність формульованого змісту, котрий "майже завжди прагне залишити на поверхні мовної форми явно виражені чи приховані сліди" [9, с. 229] і тим самим відкриває перед дослідником можливості його пізнавати.

Лексикографічна форма витлумачення змісту, хоч і сприймається як "щось цілком само собою зрозуміле" [2, с. 17], насправді висвітлює надзвичайно складні, багатоієрархічні й різноманітні глибинні відношення між одиницями природної мови, а в самих тлумаченнях "закладено значно більше винахідливості й науки" [2, с. 17], а також і прихованих лінгвальних сутностей, ніж видається на перший погляд. Модель змісту сучасного українського **литу** та його тлумачних компонентів свідчить про те, що кожна лексико-семантична одиниця є досить жорстко організованою формальною структурою, створеною природною мовою для втілення матеріального й ідеального у їхній неподільній єдності.

Дослідження особливостей лексикографічної інтерпретації мовної одиниці **литу** дає підстави вбачати в ній надзвичайно індивідуальну сутність [7, с. 36], форма і зміст якої набувають у тлумачному словнику багатовекторного представлення. Лексикографічні засоби інтерпретації мовної одиниці мають важливе значення для її усвідомлення як неподільної формально-змістової єдності, яка втілюється щоразу по-новому, зберігаючи закони й прямуючи за тенденціями своєї структурно-системної визначеності, а тому здатної "задовольнити потреби "всіх випадків життя", ... для будь-якого цілеспрямованого суспільного комунікативного акту" [6, с. 278]/

Література

1. Бенвенист Э. О природе языкового знака / Э. Бенвенист // Звегинцев В. А. История языкознания XIX–XX веков в очерках и извлечениях. – М. : Просвещение, 1964. Ч. I. – 1964. – С. 459–464.
2. Девкин В. Д. Очерки по лексикографии / В. Д. Девкин. – М. : Прометей, 2000. – 395 с.
3. Етимологічний словник української мови : у 7 т. – К. : Наук. думка, 1989. Т. III. – 1989.
4. Клименко Н. Ф. Формалізовані основи семантичної класифікації лексики / Н. Ф. Клименко, М. М. Пещак, І. Ф. Савченко ; відп. ред. М. М. Пещак. – К. : Наук. думка, 1982. – 250 с.
5. Левицкий В. В. Семантические и фонетические связи в лексике индоевропейского праязыка. Опыт количественного анализа этимологического словаря / В. В. Левицкий. – Черновцы : Рута, 2008. – 232 с.
6. Лексична семантика в системі "людина – машина" / М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Г. М. Ярун, Є. А. Карпіловська ; відп. ред. Л. С. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1986. – 282 с.
7. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи / С. И. Ожегов. – М. : Высшая школа, 1974. – 352 с.

8. Пещак М. М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики / М. М. Пещак ; відп. ред. М. П. Фабіан. – Ужгород : Закарпаття, 1999. – 200 с.
9. Плотников Б. А. О форме и содержании в языке / Б. А. Плотников. – Минск : Высшэйшая школа, 1989. – 254 с.
10. Соколова С. О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. О. Соколова ; відп. ред. І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.
11. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр ; пер. с фр. яз. под ред. А. А. Холодовича. – М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
12. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
13. Украинский семантический словарь. Проспект (Машинный формат базы данных и принципы его автоматизированного составления) / М. М. Пещак, Н. Ф. Клименко, Е. А. Карпиловская и др. ; отв. ред. М. М. Пещак. – К. : Наукова думка, 1990. – 264 с.
14. Український національний лінгвістичний корпус [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://lcorp.ulif.org.ua/>. – Назва з екрана.